

УДК 351.82

[https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-6\(34\)-44-53](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-6(34)-44-53)

Богданенко Анатолій Іванович кандидат наук з державного управління, доктор економічних наук, голова, Український фонд міжнародного молодіжного співробітництва «Лідер», вул. Велика Васильківська 44, м. Київ, 01024, тел.: (044) 467-62-53, <https://orcid.org/0000-0003-0758-5809>

СОЦІАЛЬНА ДУМКА ПАТРІАРХА ФІЛАРЕТА ДЕНИСЕНКА В КОНТЕКСТІ ДЕМОКРАТИЧНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ: ДІАЛОГ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ТА ХРИСТІЯНСЬКОЇ ТЕОЛОГІЇ

Анотація. Розкрито сутність духовних цінностей соціального вчення українського православ'я у соціальній думці патріарха Філарета Денисенка, а також їх місце і роль у системі державного управління, адже світ філософії державного управління як світ духовно-релігійного, ідейно-політичного неможливо уявити без духовних цінностей і релігійних загальних положень. Проаналізовано загальну теорію соціальної думки українського православ'я, рушійною силою якої є біблійні духовні принципи, цінності християнської моралі та аскетичні установки духовного життя православного християнина.

Встановлено, що природа людського спілкування вимагає розвитку комунікативних та духовних ресурсів християнської церкви, держави і громадянського суспільства. Християнські цінності розглядаються трьома ієрархічними аксіологічними рівнями: релігійно-філософські основи людського буття, державний і суспільний рівень розвитку, а також соціально-психологічний і індивідуальний рівень становлення і розвитку людської особистості.

Зроблено висновок щодо вирішального духовного впливу соціального вчення православної церкви на становлення, розвиток та трансформацію духовно-релігійних і державно-політичних ідей України. Обґрунтовано, що втілення духовних цінностей християнства в суспільно-політичне життя українського народу зміцнює державотворчі процеси, які водночас характеризують сутність розвитку демократичної політичної системи України, національної і політичної свідомості й активної участі людей у вирішенні державних і важливих суспільно-політичних справ. Доведено, що духовна культура людства в соціальному контексті є більш стійкою, ніж політичні ідеї, які постійно змінюються. Релігія, мораль, духовні цінності в суспільстві мають глибоке коріння. Тому, попри значний рівень зростань секулярних ідей, атеїзму, прагматизму і утилітаризму, саме релігія і духовні цінності християнства є важливим вектором функціонування і розвитку соціальної системи сучасного глобального світу.

Висвітлено важливе значення провідного соціального механізму становлення духовної культури православної церкви є християнська комунікація, що допомагає християнину увійти в політику, культуру, науку, освіту, соціальний простір України, сприяє його залученню у всебічні процеси державотворення. Розкрито місце духовних цінностей у християнській комунікації церкви, держави, суспільства і окремого громадянина. Визначено, що християнська комунікація як процес передавання духовних цінностей є «кровоносною системою» духовної культури самої православної церкви і українського суспільства.

Встановлено, що соціальне вчення українського православ'я сприяє засвоєнню духовних цінностей християнства, аскетичних норм упорядкування життя, утвердженню культурних орієнтирів суспільства та реальних зразків соціально-політичної поведінки православного християнина. Водночас більш розгалужена система соціальної доктрини християнства і християнської комунікації дозволяє встановити конструктивний діалог між церквою, державою і громадянами. Доведено безпосередню залежність стану духовно-релігійної культури суспільства від рівня духовного впливу християнської церкви та інших релігійних об'єднань (фрагментовано-частковий та ціннісно-орієнтований вплив) на комунікацію, соціалізацію і духовний розвиток громадян.

Ключові слова: теологія, держава, духовність, релігія, філософія, християнська комунікація, державне управління, українське православ'я, історія, державотворення, духовні цінності.

Bogdanenko Anatoliy Ivanovych Ph.D. in public administration, Doctor of Science in Economics, Chairman, Ukrainian Foundation for International Youth Cooperation "Leader", 44, Velyka Vasylkivska St., 01024, Kyiv, tel.: (044) 467-62-53, <https://orcid.org/0000-0003-0758-5809>

SOCIAL OPINION OF PATRIARCH FILARET DENYSENKO IN THE CONTEXT OF DEMOCRATIC STATE-FORMATION: DIALOGUE OF STATE ADMINISTRATION AND CHRISTIAN THEOLOGY

Abstract: The essence of the spiritual values of the social teachings of Ukrainian Orthodoxy in the social thought of Patriarch Filaret Denysenko, as well as their place and role in the state administration system, is revealed because the world of the philosophy of state administration as a spiritual-religious, ideological-political world cannot be imagined without spiritual values and religious general provisions. The general theory of social thought of Ukrainian Orthodoxy is analyzed, the driving force of which is biblical spiritual principles, values of Christian morality and ascetic attitudes of the spiritual life of an Orthodox Christian.

It has been established that the nature of human communication requires the development of communicative and spiritual resources of the Christian church, the state and civil society. Christian values are considered at three hierarchical axiological levels: the religious and philosophical foundations of human existence, the state and social level of development, and the social-psychological and individual level of formation and development of the human personality.

A conclusion is made regarding the decisive spiritual influence of the social teaching of the Orthodox Church on the formation, development and transformation of Ukraine's spiritual-religious and state-political ideas. It is substantiated that the implementation of the spiritual values of Christianity in the socio-political life of the Ukrainian people strengthens the state-building processes, which at the same time characterize the essence of the development of the democratic political system of Ukraine, national and political consciousness and active participation of people in solving state and important socio-political affairs. It has been proven that the spiritual culture of humanity in a social context is more stable than political ideas, which are constantly changing. Religion, morality, and spiritual values in society have deep roots. Therefore, despite the significant growth of secular ideas, atheism, pragmatism, and utilitarianism, the religion and spiritual values of Christianity are an essential vector for the functioning and development of the social system of the modern global world.

The importance of the leading social mechanism for the formation of the spiritual culture of the Orthodox Church is highlighted, which is Christian communication, which helps a Christian to enter the politics, culture, science, education, and social space of Ukraine and promotes his involvement in the comprehensive processes of state formation. The place of spiritual values in the Christian communication of the church, state, society and individual citizen is revealed. It was determined that Christian communication as a process of transmission of spiritual values is the “blood-bearing system” of the spiritual culture of the Orthodox Church itself and Ukrainian society.

It has been established that the social teaching of Ukrainian Orthodoxy contributes to the assimilation of Christian spiritual values, ascetic norms of ordering life, the establishment of cultural guidelines of society, and actual models of socio-political behavior of Orthodox Christians. At the same time, a more extensive system of the social doctrine of Christianity and Christian communication allows establishing a constructive dialogue between the church, the state and citizens. The direct dependence of the state of the spiritual and religious culture of society on the level of spiritual influence of the Christian church and other religious associations (fragmented-partial and value-oriented influence) on communication, socialization and spiritual development of citizens has been proven.

Keywords: theology, state, spirituality, religion, philosophy, Christian communication, state administration, Ukrainian Orthodoxy, history, state formation, spiritual values.

Постановка проблеми. У сучасному світі християнська комунікація є необмеженим у часі соціальним і духовним рухом до розв'язання реальних проблем сучасної людини і суспільства. Справжня європейська демократія, якої прагне український народ, вимагає від держави формування нової системи духовних цінностей гуманізму, демократії і всебічного розвитку громадянського суспільства. Нова філософія державного управління потребує наближення науковців до вивчення християнської теології, релігійної філософії і соціального вчення християнства, партнерської взаємодії держави, інституцій громадянського суспільства і церкви.

Практичними питаннями соціальної думки православ'я є формування процесів нової демократичної політичної культури, яка замість нав'язування пропагандистських «патріотичних» кліше буде визначати нові духовні вектори розвитку суспільства. Причому зміна духовних векторів впливу має стосуватися, насамперед подолання тотальної корупції органів державної влади. Саме від змін у християнській комунікації і державній соціально-політичній стратегії залежить як розвиток політичної культури кожного громадянина, так і майбутнє ціннісних трансформацій українського суспільства. Крізь призму церковного служіння святійшого патріарха Філарета Богові, рідній церкві, українській державі та рідному народові, у читача з'являється унікальна можливість надихнутися життям українського патріота, інтелектуала, якого справедливо можна назвати будівничим української держави, ідейним натхненником формування гуманітарного поля України. Споглядання історії християнської церкви, різних інтелектуальних контекстів християнської теології у галузі державного управління допомагають сформуванню цілісної картини складних трансформацій українського суспільства, які пройшов і проходить православний християнин упродовж багатьох років боротьби за українську церкву, історію і культуру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження наукових проблем взаємозв'язку релігії, держави і народу у світовій науковій теологічній і філософській думці здійснюються майже тисячоліття, починаючи від класичних напрацювань античних філософів, духовних творів святих отців Церкви і закінчуючи М. Вебером, В. Липинським і С. Гантінгтоном. Сучасна українська теологічна, політико-філософська і державно-управлінська проблематика містить імена В. Бондаренка, В. Вороніна, К. Говоруна, Ю. Дорошенка, А. Денисенка, В. Єленського, Ю. Кальниша, І. Козловського, А. Колодного, Г. Коваленка, М. Мариновича, Д. Мартишина, В. Пасічника, О. Радченка, Є. Романенка, О. Сагана, Л. Филипович, Г. Христокіна, Ю. Чорноморця, Г. Щокіна.

Мета статті — проаналізувати соціальну думку патріарха Філарета Денисенка в контексті демократичного державотворення, а також у науковій парадигмі діалогу державного управління та християнської теології [1-4].

Виклад основного матеріалу. Сучасні українські державотворчі процеси характеризуються широким поступом теологічної думки українського православ'я — динамічного, складного та багатовимірного соціального вчення Української православної церкви київського патріархату (Православної церкви України). З огляду на історично дуже короткий час відродження і розвитку українського православ'я після розвалу атеїстичної системи СРСР, ці процеси ще недостатньо вивчені й проаналізовані у світлі державно-управлінської проблематики і соціальної думки християнства. Водночас інтенсивні й різнопланові процеси українського церковного життя стимулюють наукове дослідження сутності державотворчих ідей видатного церковного діяча сьогодення, Героя України, святійшого патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета Денисенка, який в цьому році відзначає своє 95-річчя. Філософ А. Дністровий пише: «У такому контексті роль гуманітарної інтелігенції (письменників, істориків, культурологів, фольклористів, інтелектуалів-священників) загалом трактується вирішальною для важливого відрізка розвитку суспільства» [5, с. 61].

Дослідження цього комплексу суперечностей, поза сумнівом, викликає як наукову, так і певну практичну зацікавленість, і має певну мету — зниження гостроти українських політичних процесів і їх спрямування на розбудову дійсно демократичної моделі взаємозв'язку державно-політичного режиму й суспільства. Актуальність дослідження історії українського православ'я XXI століття аксіологічних чинників державних ідей церковних керманів пов'язана з тим, що жодна політична система, жодне суспільство не можуть нормально розвиватися без цілісної релігійно-моральної і духовної системи суспільно-політичних цінностей. У філософії державного управління домінуюча роль належить ідеям філософських і теологічних концептів, есхатологічним підходам, політичним і моральним цінностям, що складають основу духовного і соціального розвитку держави й суспільства.

Метою соціальної думки патріарха Філарета Денисенка стало поглиблення демократичних перетворень, всебічна оптимізація і демократизація політичної організації суспільства, вивчення української історії, культурних традицій, релігії, формування інститутів розвинутого громадянського суспільства, безумовне забезпечення конституційних прав та свобод кожної людини, дотримання духовних біблійних ідеалів соціальної справедливості, забезпечення більш активної участі православних християн у державному управлінні. Це є загальними обрисами християнської ціннісної системи соціального вчення Української православної церкви київського патріархату, яка здатна забезпечити успішність реформування державно-політичних засад демократичної України. На думку патріарха, демократія як основа державного управління набуває сили лише там, де існує примат духовних вічних цінностей, спільних духовних інтересів і фундаментальних цінностей християнства. В. Пасічник наголошує: «Ігнорування визначальної ролі

духовності та моральності зводять нанівещь зусилля у сфері національної безпеки. Цьому часто сприяють ті уявлення і стереотипи людської свідомості, які формуються під впливом матеріалістичної парадигми, що була сформована у Новий час і потребує сьогодні свого перегляду» [8, с. 29].

Соціальна доктрина церкви як науковий напрям християнської теології, що вивчає ціннісні засади функціонування суспільства, виникла відносно не так давно, лише у другій половині ХХ століття в католицькому і протестантському світі. Проте християнська церква постійно зверталася до розгляду та визначення фундаментальних духовних цінностей розвитку політики, державного управління, становлення культури людства, осмислюючи такі поняття як «Бог», «любов», «добро», «абсолют», «краса», «вічність», «життя», «істина», «справедливість», «свобода», «духовність» тощо [7, с. 82]. Що ж стосується системного розгляду духовних цінностей християнства та сучасного суспільства, їх взаємозв'язку з політологією, державним управлінням, культурою і відкритою політикою, то ця проблема залишається досі недостатньо розробленою в українській державно-управлінській думці.

Відомо, що світ духовних цінностей, релігії, теології, міфології виникає і формується у процесі духовної і творчої діяльності людини і суспільства як один з найважливіших елементів світової культури. Людина не лише творить духовні цінності залежно від релігії, науки, політичної ідеології, свого власного духовного індивідуального внутрішнього світу, вона постійно змінює та реалізує ціннісні концепти у ході культурно-релігійного, політичного, економічного, соціального та історичного розвитку. Отже, наукові дослідження християнської теології з питань політики і державного управління стають предметом соціальної доктрини християнства, політичної і публічної теології як частини сучасної науки.

Війна, політичні реформи, економічні трансформації українського суспільства призвели до духовного спустошення, тотальної зневіри, депресії, соціальної стагнації і розгубленості більшості населення. Саме тому державні управлінці, політологи і теологи визначають першочерговим завданням заповнення ціннісного і духовного вакууму у суспільстві, що передбачає системне дослідження філософії державного управління, історії християнської теології, духовних основ політичного процесу, привернення уваги науковців до ціннісних проблем розвитку української держави, науки, освіти і глобального людства в цілому. Планомірне, комплексне дослідження проблем державного управління передбачає розвиток конструктивного діалогу політології, філософії, соціології і християнської теології. Без вирішення ціннісних проблем розвитку українського суспільства неможливе попередження і подолання кризових явищ в житті України.

На думку патріарха Філарета Денисенка, стабільність розвитку політичної системи демократичної України, згуртованість українського

народу, міцність обороноздатності, воля і свобода передбачають розробку та створення стійкої системи духовних цінностей християнства і соціального вчення українського православ'я [5]. А це у свою чергу передбачає визначення певних кордонів філософії державного управління, історіософії, базових духовних цінностей, духовних ідей, філософських смислів, довкола яких об'єднується українська нація. Якою б не була розроблена і досконалою соціальна доктрина християнства католицького і протестантського світу, вона має враховувати історичні, культурні, містичні, національні і ментальні особливості українського суспільства.

Нинішня ситуація що склалась в Україні, навколо актуальних питань армії, мобілізації, соціальної справедливості, майбутнього держави, політики, культури та економіки зокрема, засвідчує: розчарування людей, втрату віри, надії, страх перед майбутнім, соціальну апатію, інфантилізм та небажання брати участь у соціально-політичному житті суспільства. Діяльність української держави, на думку патріарха, має більшою мірою пов'язувати саме з діяльністю православної церкви, яка активно розвиває свою священну місію вже в нових умовах політики, економіки, культури і війни. Патріарх Філарет розмірковує: «Від того, як ставиться держава до вирішення питань духовності, залежить і вирішення всіх інших питань. Навіть атеїсти, і ті вважали, що держава без ідеології не може... Іншої основи, ніж релігія, бути не може. Історія людства свідчить, що в основі існування держав, цивілізацій завжди була релігія. Держави без релігії не існувало» [9, с. 523]. «Церква потребує допомоги держави, а держава потребує допомоги церкви. Але церква може існувати в будь-яких політичних умовах, тому що вона — божественний організм, який не залежить від влади, а залежить від Бога. А держава не може існувати без духовності. Духовність же іде від церкви. Тому держава потребує допомоги від церкви у відродженні духовності» [9, с. 667].

Все це й зумовлює необхідність вивчення філософії державного управління в контексті християнського віровчення. Складні умови нашого сьогодення, військові виклики, економічне зубожіння потребують розробки в Україні державної соціальної і культурної політики з метою активного залучення релігійних організацій до формування гуманітарної і національної політики, а також стратегії розвитку країни. Ціннісна політика держави не може і не повинна формуватися без опертя на науково обґрунтовану, апробовану суспільною практикою систему духовних цінностей християнства і соціального вчення українського православ'я.

У державному управлінні й соціальній думці православної церкви лише розпочалися дослідження синергії християнської теології і філософії державного управління, релігійної етики й політології, соціальної доктрини християнства і соціології релігії. Відтак розкриття духовно-релігійних, державо-творчих і національних ідей святійшого патріарха Філарета передбачає спробу пройти теологічними стежками сучасного українського

православ'я і багатогранного наукового розуміння есхатологічного християнського майбуття України, процесів вільного мислення християнського світу, свободи слова, самореалізації особистості, демократії та ціннісних ідей сучасного державотворення.

Маємо зауважити, що на периферії уваги державних керманців, політологів, управлінців тривалий час залишалися філософські й релігійні проблеми буття, національної ідеї України як ціннісного і світоглядного обрїю бажаного майбутнього українського народу. Отже, своїм життям і архіпастирським служінням патріарх Філарет Денисенко засвідчив важливість втілення духовних і ціннісних ідей розвитку української держави у трикутнику взаємовідносин та взаємодії церкви, держави і суспільства.

Саме в історії України ціннісна система православної церкви формує характер, духовні ідеї, прагнення державної політики і саму філософію державного управління. Українська православна церква київського патріархату, зміцнюючи релігійний плюралізм православних громад, зрікаючись релігійного радикалізму, фанатизму, ненависті, певного психологічного хуторянства, ксенофобії, свідчить усьому глобальному світові про істинну свободу християнської думки, православну соборність і неупереджене теологічне дослідження суспільних геополітичних процесів. Відтак, на нашу думку, проблема розвитку в Україні демократії найбільшою мірою залежить від укорінення в суспільній свідомості духовних цінностей християнства.

Сучасні наукові дослідження вимагають наукового аналізу і синтезу сучасного теологічного, державно-управлінського, соціологічного, філософського, політологічного та психологічного знання. Наголосимо, що святійший патріарх Філарет з незмінною чіткою громадянською патріотичною позицією переймається питаннями українського національного державотворення, вдаючись до фахового предметного аналізу світової історії християнства, державно-управлінської практики формування державності, аналізуючи сучасний стан розбудови демократичної України як самостійної, правової і суверенної держави. Безперечним є те, що православна теологія одухотворювала все історичне і культурне життя України.

Християнство визначало розуміння системи Всесвіту, створеного Богом, загальні філософські погляди на світобудову, сенс життя, морально-етичні норми, політику і культуру. Українська православна церква стала важливим чинником державотворчих, національно-консолідуючих процесів. І саме тому вивчаючи цю тему, необхідно звернути увагу на загальні закономірності та особливості становлення і розвиток політичних ідей у світлі християнської соціальної думки.

Існування певної умовної самобутньої філософії державного управління ще у добу Київської Русі обґрунтовується тим, що ця релігійна філософія князів, церковних ієрархів, літописців Київської Русі просякнута богословськими ідеями християнства. І те, що було створено в Київській Русі у сфері

державотворення, філософської та соціологічної думки, заслуговує на увагу як показник високого розвитку давньоруської християнської культури.

Висновки. Соціальне вчення українського православ'я допомагає не лише теоретично обґрунтувати прийняття ефективних і соціально прийнятних державно-управлінських рішень, але і скоригувати цілі і місію церкви у діалозі з державою. Культурно-історична, релігійно-моральна, духовно-філософська і суспільно-політична місія православної церкви полягає в подоланні кризового, стихійного, нерационального і негуманного характеру сучасного етапу суспільного розвитку України.

Гуманістична, вивірена самоусвідомлена, гармонійна та керована гуманітарна і соціальна політика держави багато в чому залежить від соціальної думки церкви і її моральних імперативів. Займаючись внутрішніми і зовнішніми способами організації наукових досліджень у галузі науки «Державне управління», науковцям варто сконцентрувати увагу на сенсовій архітектоніці й духовному ядрі публічного управління.

Державотворчі ідеї християнства можуть бути успішними лише в тому випадку, якщо вони ґрунтуватимуться на ідеях соборності України, суспільної довіри, солідарності, релігійного плюралізму й розвитку соціальної місії українських християнських церков, що, у свою чергу, передбачає подолання катастрофічного для України розриву між теорією філософії державного управління й реальною практикою політичного життя.

Існування зв'язку релігійного, культурного й історичного надбання українських релігійних мислителів минулого з науковими та практичними завданнями, які сьогодні постали перед політичною, управлінською та науковою елітою України, засвідчує кореляцією порушених проблем із духовними завданнями, окресленими у проповідях, духовних бесідах, зверненнях, посланнях, доповідях святійшого патріарха Філарета Денисенка.

Література:

1. Богданенко А. І. Державотворчі процеси крізь призму християнської комунікації. Київ: Видавництво Ліра-К, 2024. 96 с.
2. Богданенко А. І. Роль Православної Церкви у збереженні української самосвідомості / А. І. Богданенко. Київ: Видавництво Ліра-К, 2024. 80 с.
3. Богданенко А. І. Українське православ'я у філософії державного управління / А. І. Богданенко, Д. С. Мартишин. Київ: Видавництво Ліра-К, 2023. 80 с.
4. Богданенко А. І. Християнська теологія як церковна комунікація / А. І. Богданенко, Д. С. Мартишин. Київ: Видавництво Ліра-К, 2024. 80 с.
5. Дністровий Анатолій. Паноптикум. Політика: статті та есеї / Анатолій Дністровий. Київ: Видавництво Якабу, 2024. 256 с.
6. Дорошенко Юрій. Без догмату: релігійні магістралі / Юрій Дорошенко; худ. оформл. Ігоря Женченка. Київ: Ярославів Вал, 2012. 733 с.
7. Козловський Ігор. Людина на перехресті. Роздуми про екзистенційний інтелект / Ігор Козловський. Київ: «Колесо Життя», 2023. 120 с.

8. Пасічник В. М. Формування державної політики національної безпеки України на засадах української національної ідеї : монографія / Василь Миколайович Пасічник. Київ: Видавництво ВАДНДУ, 2016. 300 с.

9. Філарет (Денисенко), патріарх. Проповіді, промови, послання, доповіді, інтерв'ю. Т. 7. Київ: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2007. 800 с.

References:

1. Bogdanenko A. I. (2024). Derzhavotvorchi protsesy kriz pryzmu khrystyianskoi komunikatsii [State-building processes through the prism of Christian communication]. *Vydavnytstvo Lira-K – Lira-K Publishing House*, 96 p. [in Ukrainian].

2. Bogdanenko A. I. (2024). Rol Pravoslavnoi Tserkvy u zberezheni ukrainskoi samosvidomosti [The role of the Orthodox Church in the preservation of Ukrainian identity]. *Vydavnytstvo Lira-K – Lira-K Publishing House*, 80 p. [in Ukrainian].

3. Bogdanenko A. I., Martyshyn D. S. (2023). Ukrainske pravoslavia u filosofii derzhavnoho upravlinnia [Ukrainian Orthodoxy in the philosophy of state administration]. *Vydavnytstvo Lira-K – Lira-K Publishing House*, 80 p. [in Ukrainian].

4. Bogdanenko A. I., Martyshyn D. S. (2024). Khrystyianska teolohiia yak tserkovna komunikatsiia [Christian theology as church communication]. *Vydavnytstvo Lira-K – Lira-K Publishing House*, 80 p. [in Ukrainian].

5. Dnistrovyi Anatolii. (2024). Panoptykum. Polityka: statyi ta esei [Waxworks. Politics: articles and essays]. *Vydavnytstvo Yakaboo – Yakaboo Publishing*, 256 p. [in Ukrainian].

6. Doroshenko Yurii (2012). Bez dohmatu: relihiini mahistrali [Without dogma: religious highways]. *Kyiv: Yaroslaviv Val*, 733 p. [in Ukrainian].

7. Kozlovskiy Ihor (2023). Liudyna na perekhresti. Rozdumy pro ekzystentsiinyi intelekt [A man at the crossroads. Reflections on existential intelligence]. “*Koleso Zhyttia*” – “*Wheel of Life*”, 120 p. [in Ukrainian].

8. Pasichnyk V. M. (2016). Formuvannia derzhavnoi polityky natsionalnoi bezpeky Ukrainy na zasadakh ukrainskoi natsionalnoi ideii: monohrafiia [Formation of the state policy of national security of Ukraine on the basis of the Ukrainian national idea: monograph]. *Vydavnytstvo VADNDU – All-Ukrainian Assembly of Doctors of Science in Public Administration Publishing House*, 300 p. [in Ukrainian].

9. Filaret (Denysenko), patriarch. (2007). Propovidi, promovy, poslannia, dopovidi, interviu [Sermons, speeches, messages, reports, interviews]. Vol. 7. *Vydavnychiy viddil UPTs Kyivskoho Patriarkhatu – Publishing Department of the UOC of the Kyiv Patriarchate*, 800 p. [in Ukrainian].

